

F Ó N A G Y I V Á N :

F. Saussure nyelvtudományi alapelvei.

Sztálin elvtárs a Pravda 1950. június 21-i és a Bolsevik 1950. június 12-i számában a polgári nyelvtudomány újabb irányjaival nem foglalkozik közvetlenül. Sztálin elvtárs Marr alapvetően helytelen tanításait bírálva, ezekkel szembeszegelte a marxista nyelvtudomány alapvető tételeit. Ezeket az alapelveket kísérelem meg követni és alkalmazni az újabb polgári irányok értékelésénél, támaszkodva a marxizmus-leninizmus általános alapelveire. Marr és tanítványainak helytelen tudománypolitikáját bírálva megjelölte Sztálin elvtárs a polgári tudománnyal szemben elfoglalandó helyes marxista álláspontot. "N.J. Marr - írja Sztálin elvtárs - a nyelvtudományba a marxizmussal össze nem egyeztethető, szerénytelen, pöffeszkedő, fennhéjázó tónust vitt be, amely mindannak a pusztasága és könnyelmű tagadására vezet, ami a nyelvtudományban N.J. Marr előtt volt. Amikor N.J. Marrrt és különösen "tanítványait" hallgatjuk, azt gondolhatnók, hogy N.J. Marrig semmiféle nyelvtudomány sem létezett és hogy a nyelvtudomány N.J. Marr "új tanának" megjelenésével kezdődött. Marx és Engels ezen a téren sokkal szerényebbek: ők azt tartották, hogy az ő dialektikus-materializmusuk a tudományok - a többi közt a filozófia - fejlődésének, az előző korokban megtett fejlődésének terméke." Számomra és mindazok számára, akik ezt nem látták elég világosan Sztálin elvtárs cikkeinek megjelenése előtt, különösen tanulságosak ezek a sorok. Megkísérlem, amennyire ezt az idő és ismereteim megengedik, hogy Saussure elméletének főbb pontjait ismertessem, minthogy a polgári nyelvtudomány fejlődésében a XX. század folyamán SAUSSURE, Cours de linguistique générale címen tanítványai /Ch. Bally és A. Sechehaye/ által 1916-ban kiadott egyetemi jegyzetei okozták a legmélyrehatóbb változást.

A/ A nyelvi jel természetéről.

Saussure a képzet és az ennek megfelelő hangkép kapcsolatát nevezi jelnek. Az eddigi meghatározásokkal szemben tehát nem a nyelvi formát, a hangsort, hanem a hangtest és a képzet egységét. Nem a /f/ vagy /se.p/ hangsor a jel tehát, hanem maga a fa vagy szép szó, jelentésével együtt. A hangsort signifiant-nak, "jelölőnek", a képzetet signifié-nek "jelölt"-nek nevezi. Ezen a meghatározáson túl jelelmélete két sarkalatos tételen nyugszik:

1. a nyelvi jel önkényes /arbitraire du signe/,
2. a nyelvi jelek rendszert képeznek.

1. A nyelvi jel önkényes volta alatt nem az értendő, hogy a beszélő szabadon választja, - a beszélő semmit sem módosíthat az öröklött, hagyományos formán - nem nevezheti például a villamos-t csillamos-nak /a hangzás kedvéért/ vagy a szék-et asztal-nak, egyéni kedvtelésből. Ezzel Saussure csak azt szögezi le, hogy a nyelvi forma és nyelvi tartalom /a signifié és signifiant/ között nincsen szükségszerű, természetes kapcsolat, oksági viszony.

A nyelv természetes vagy konvencionális jellegéről régóta folyik már a vita. Platon a Kratylos-ban a címszereplő szájába adja az, állítólag Herakleitoszra visszavezethető, physzei elméletet, mely szerint a név megértése vezet az igazsághoz, mert a név híven tükrözi a valóságot. Kratylos szerint a r hang alkalmas eszköz a mozgás kifejezésére. Ezért találunk r-t a ρεῖν 'áramlani', ρῶν 'folyam' szóban. Az i a vékonyat, finomat, az l a csuszósat, simát ábrázolhatja. A kerek kifejezésére az o a legalkalmasabb.

P. Nigidus hasonlóképpen azt tanította, hogy amikor vos-t mondunk, ajkunk mozgása is illusztrálja a szót /előremutatunk/, ugyanígy nos-nál, amikor éppen ellenkezőleg nem nyújtjuk előre ajkunkat. Hasonló különbséget érez a tibi és mihi esetében. Ugyanakkor Hermogenész, a szofista filozófus szerint minden dolognak minden városban más a neve, a név csak megegyezésen alapul, természetétől fogva egyik sem jobb, igazabb a másiknál.¹

A vita tovább folyt a középkorban a nominalisták és a realisták között, akik közül előbbiek lényegében a theszei /konvencio/ elvét, utóbbiak a physzei /a szó és valóság között szükségszerű kapcsolat/ elvét vallották. Az új korban mások mellett Hobbes, Locke, Leibnitz, Whitney és a nyelvészek többsége a nyelvi forma és tartalom konvencionális kapcsolatának elvét képviselték. J. Böhme, Schottel, Condillac, Rousseau, Herder, Humboldt, a német romantikus filozófusok legnagyobb része, számos író, költő a physzei elmélet felé hajlott.

R.A. Budagov bírálja a saussure-i jelelméletet. Szerinte a jel önkényes jellegéről szóló tétel azonos az empirikriticisták hieroglifa elméletével, mely szerint képzeleteink, fogalmaink nem tükrözik a valóságot, csupán jelképei annak. Budagov helyteleníti a jelelméletet. Szerinte a jelelmélet kiindulópontja, mely szerint a jelölő és jelölt közötti kapcsolat önkényes, helytelen és szembenáll a lenini tükröződés-elmélettel. /Izv. Ak. Nauk 1949. 52. kk./

Véleményem szerint élesen el kell határolni a tárgyi világ és a képzet, másrészt a jelölt /a jelentés/ és jelölő /hangalak/ viszonyát.

A tárgyi világ és a képzet kapcsolatát a marxista történelmi materializmus végérvényesen tisztázta. Sztálin elvtárs erről így ír: "a/ A világ természetére nézve anyagi, a világ sokoldalú jelenségei a mozgásban lévő anyag különböző formái; b/ ellentétben az idealizmussal, mely azt állítja, hogy csak öntudatunknak van reális létezése... a marxizmus filozófiai materializmusa abból indul ki, hogy az anyag, a természet, a lét objektív és reális valóság, mely tudatunkon kívül és attól függetlenül létezik; hogy az anyag az elsődleges, mert minden érzékletnek.

minden képzeletnek, minden tudatnak anyag a forrása, a tudat viszont másodlagos, leszármaztatott valami, mert az anyagnak, a létnek visszatükrözése." /Leninizmus kérdései, 568.l./

A képzet tehát nem a tárgyi világtól függetlenül alakul ki, nem is jelképe, szimbóluma a tárgynak, amint ezt Plehanov nyomán az empiriokriticisták állították.

Más a helyzet a jelölő és jelölt, a nyelvi forma és tartalom viszonyát illetően. Egy asztal és az asztal hangcsoport között nincsen semmiféle szükségszerű kapcsolat; ezek a hangok nem tükrözik az asztal fogalmát, amint az ettől teljesen eltérő német Tisch hangsor sem tükrözi azt. Ugyanigy a német Wahrheit vagy Treue és a francia vérité vagy fidélité sem azért jelölik más hangsorral az igazság és hűség fogalmát, mert a németek mélyen őszinték és hűségesek, a franciák pedig nem, amint ezt Junker professzor állítja a német a'-t és ai-t szembeállítva a francia szavak rövid palatális hangjaival, hanem azért, mert mind a két szó más-más történelmi folyamat eredményeként jött létre. /Die Bedeutung d. Vokale- Arch. f. vergl. Phonetik, 1938./

Az összehasonlító nyelvtudomány erre az elvre épül fel. Ha szükségszerű, szerves kapcsolat lenne a tárgy és a hangkomplexum között, akkor az egyes nyelvek szókincsé alig mutatna eltérést, tekintet nélkül arra, hogy rokon nyelvekről van-e szó, vagy sem. Két nyelv alapvető szókincsének hasonlóságából tehát semmiféle következtetést sem lehetne a két nyelv rokonságára vonatkozólag levonni, - ahogyan erre Szerebrennyikov rámutatott. /Izv. Ak. Nauk OLSa 1950. IX/3. V.ö. NYIK II/2. 13.l./

2. A nyelvtudományra különösen nagy hatással volt Saussure-nek a jelek rendszeréről szóló tanítása. Saussure rámutatott arra, hogy nem csupán az egyes szó hangalakja és jelentése alkot szoros egységet, hanem a szavak, azaz hangalakok és jelentések egymás között is rendszert alkotnak, és egymást kölcsönösen meghatározzák. A francia mouton nem azonos értékű az angol sheep-pel, bár mind a kettő 'juh'-ot jelent, mert az angol sheep mellett áll a mutton 'birkahús' értelemben. Így a francia rire sem lehet azonos a magyar nevetni-vel, mert a francia szó jelentéskörét nem szűkíti le egy kacag, röhög, vihog igéknek megfelelő szó.

Hasonlóképpen határozzák meg egymást a hangok is. Ami az egyes hangokat jellemzi, az nem a hang, hanem a többi hangtól való eltérése. A német /k/ képzésileg azonos a cserkesz /k/-val. Ugyanakkor funkcionálisan lényegesen eltér tőle, mert más a helye a hangrendszerben, más hangokkal képez ellentétet. A német /k/ mint tenuis /feszés képzésű hang/ a megfelelő mediával /lágyabban képzett g-vel/, mint nyelvháttal képezett hang szembenáll a nyelvheggyel képezett /t/-vel. A cserkesz /k/ azonban hat másik hanggal áll szemben. Többek között az ajakkerekítéssel ejtett /k/-val, a hátsó veláris /q/-val, stb. /N. Troubetzkoy, Zur allg. Theorie d. phonologischen Vokalsysteme - Travaux du cercle ling. de Prague, I. 40.l./ Ezek a hangok szórványosan előfordulhatnak a németben is. Mondhatja valaki kedveskedve, ajakcsücsöritéssel: "Aber Kindchen..." /ā:b ə kɪndxən/ Ez azonban affektív variáns, a cserkeszben viszont a szavak megkülönböztetésére szolgál, s így a kedveskedésre más módot kell a cserkeszben keresni. A mai francia nyelv is ismer szóeleji hangsúlyt, mely a magyaréhoz hasonlítható. A franciában azonban ezt bizonyos helyzetekben hasz-

nálják csupán, harag, csodálkozás stb. kifejezésére. A franciában Annette /anɛt/ körülbelül annyit tesz, mint: "De Annácska...". A magyarban a legszenvtelenebb beszélgetésben is /'a n'ɛ/-t mondok.

Mivel az egyes jelek rendszerbeli értékét a rendszerben elfoglalt helyük határozza meg, a nyelv beérheti gyakran azzal is, hogy semmit állít szembe valamivel. Példaként a cseh žena szó többes genitívusát hozza fel. A többes genitívus ragja eredetileg ŷ volt. Miután ez lekopott és ženŷ -ből žen lett, a többes genitívus és az egyes nominatívus szembenállása továbbra is változatlanul fennáll, annak ellenére, hogy a többes genitívusnak nincsen ragja, helyesebben: hogy a többes genitívus ragja zérus. ² Saussure rendszerelméletét fejleszti tovább K. Bühler mező-elmélete. A szavak nem csupán a mondat szerkezetbe illeszkedve konkretizálódnak. Meghatározhatja pontosabb jelentésüket maga a helyzet is, melyben a beszélő használja őket. Más a Drága! mondat értelme, ha egy kereskedőnek mondja valaki és más, ha egy fiatalember mondja egy fiatal lánynak. Maguk az eleven életkörülmények is részei a beszéd folyamatának. /Bühler, Sprachtheorie, 155 l./

Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Saussure tulment a fenti tételen és rendszerelmélete más, negatív elemeket is tartalmaz. Abban még egyetértünk Saussure-rel ugyanis, hogy nincsenek olyan jelentéselemek és beszédhangok, melyek függetlenek a rendszertől.

Bajos lenne azonban egyetérteni azzal, hogy a nyelvben csak különbségek léteznek, pozitív elemek nélkül. Saussure azt állítja, hogy mind a nyelvi forma mind a nyelvi tartalom önmagában negatív jelenség. Csupán a kettő kapcsolatának, tehát a két negatívum kapcsolatának ténye jelent pozitívumot. /Saussure id.m. 144 l./ A nyelvi jelek kölcsönhatásának, kölcsönös meghatározottságának helyes tételét az egyes elemek önálló létének tagadásáig viszi. Ha egyes szavaknak éppoly kevésbé van jelentésük, mint az egyes hangoknak, hogyan különböztetjük meg a rendszerben a homonymákat? Hogyan képzeljük el általában egy olyan jelrendszert, melynek tagjai eleve negatívok, üresek, jelentés nélküliek, s csupán a rendszer, azaz üres jelek szembeállítás, kölcsönöz nekik értéket és nem a külvilágot tükröző képzeletünk. A kacag ige jelentése korlátozza a nevet igéét, de nem a kacag tölti meg a nevet igét tartalommal, hanem az emberi nevetés maga.

Ezen a ponton teljesen jogosult az agnoszticizmus vádja Saussure-rel szemben.

Metafizikába torkollik a jelek önkényességének elve is. A hang, Saussure szerint, nem is nyelvi jelenség. A beszéd szerkezetek szerepe éppoly távol áll a nyelvtől, mint a morse-készülék, mely szintén nyelvi tartalmat közöl. Szerinte a nyelvi forma nemcsak másodlagos /ami alatt azt érti, hogy nem szükségszerű kifejezési formája a nyelvnek/, hanem egyenesen testetlen valami, melyet nem anyagi szubsztanciája képez, hanem egyes-egyedül a többi hangképtől való eltérése. /Saussure id.m. 163.l./ A hangadás semmiféleképpen nem érinti magát a nyelvrendszert - szögezi le. /u.o. 36.l./ Az anyagi vonatkozás "kiszellőztetése", a nyelvi forma, a foném esetében éppen olyan értelmetlen és indokolatlan, mint a szavak esetében. Semmit nem lehet semmivel szembeállítani. Csupán arról van szó, hogy a hanganyag-

nak, a hang tulajdonságainak egyik vagy másik része válik lényegessé a rendszerben elfoglalt helye szerint. A német k esetében a nyelvháttal képezett zár és a tenuis ejtés, a cserkesz k esetében ezenkívül az ajakmozgás, a képzés pontosabb helye stb.

Hasonló elvet vallott N.J. Marr is. "A nyelv /a hangos nyelv/ ma már azon az úton van, hogy átadja funkcióit új találmányoknak amelyek feltétlenül legyőzik a teret.... A jövő nyelve természeti anyagtól mentes technikával fejlődő gondolkodás. Semmiféle nyelv, még a hangos nyelv sem állhat meg előtte, amely mégis csak kapcsolatban van a természet szabályaival." Sztálin elvtárs ezzel szemben rávilágított arra, hogy N.J. Marr "elszakítja a gondolkodást a nyelvtől" és megszabadítja a nyelvet "természeti anyagát", az idealizmus mocsarába süpped. "Gondolatok, amelyek mentesek a nyelvi anyagtól, mentesek a nyelvi 'természeti anyagtól' - nem léteznek." "Csak az idealisták beszélhetnek olyan gondolkozásról, mely független a nyelv 'természeti anyagától'..."

3. Fel szeretném vetni azt a kérdést is, vajjon helyesnek tekinthetjük-e Saussure jeldefinícióját. Saussure jel alatt a hangalak és a jelentés egységét érti. A nyelvi forma és nyelvi egység szoros kapcsolatának hangsúlyozása kétségtelenül helyes. De ha jel fogalmába a jelentést is befogadom: mit jelöl ez a jel? Saussure az arbre szót hozza fel példának. Ebben az esetben az egyes fák. Ez látszólag rendben is lenne. Mit jelöl azonban pl. az öröm szó? Mit jelöl az érték és szabadság szó? Nem választottam-e el így a jelentést a fogalomtól, a szót a gondolkodástól? Nem mondom-e ezzel, hogy a szó csupán jele, hieroglifája a valóságos fogalomnak vagy a jelenségeknek? Azt hiszem, L.O. Reznyikovnak van igaza, amikor elítéli ezt a jelfelfogást. "Világos, hogy a szót semmi esetre sem szabad sem a tárgy jelének, sem a fogalom jelének tekinteni." /Izv. Ak. Nauk 1948. 403.1./

4. Mielőtt a jelelméleten tulmennénk, a jel "önkényességének" elmélete mellé szeretnénk még egy óvatossági jelet tenni. Többször éves elméleti vita ellenére.

A nyelvi forma és tartalom kérdésének viszonyát olyan kevésbé tisztázta még a kutatás, hogy nem tarthatjuk teljes mértékben lezártnak a nyelvi jel önkényességéről szóló tanítást sem, annak ellenére, hogy nagyjában helyes, sőt helyessége nyilvánvaló, szembezőkö. Nem tudjuk ugyanis, hogy a nyelvi formák minden fajtájára, a nyelv minden területére, minden megnyilvánulási formájára áll-e. Áll-e a hanglejtésre monoton nyelvekben /olyan nyelvekben tehát, ahol a hangmagasság nem szavak megkülönböztetésére szolgál/, a mondathangsulyra, a ritmusra, s áll-e maradéktalanul a költői nyelvekre; nem tudjuk, hogy az, ami áll a fonémra, milyen mértékben áll a foném-variánsra; nem tudjuk, hogy minden nyelvekre egyforma mértékben áll-e, a primitív nyelvekre csak úgy, mint az indoeurópai nyelvekre stb.

Óvatosságra int az is, hogy a nyelvi jel önkényességének elmélete, melyre támaszkodva Saussure a hangváltozás kérdését kísérelte megoldani, erre semmiképpen sem bizonyult alkalmasnak. Saussure itt arra az egyáltalában nem dialektikus ellentmondásra jutott csupán, hogy a nyelvi jel nem változik, mert önkényes és nem lenne érdemes változtatni rajta, másrészt: a nyelvi jel azért változik, mert önkényes, és nincs értelme annak, hogy ragaszkodjunk hozzá.

B/ A nyelv /langue/ és a beszéd /parole/ szembeállítása.

Még a jelelmélet kifejtése előtt, meglehetősen röviden foglaljuk össze Saussure az azóta leghíresebbé vált tételével: a beszéd és nyelv meghatározásával és elhatárolásával. "Amikor a nyelvet /langue/ elválasztjuk a beszédétől /parole/, elválasztjuk egyúttal: 1. a társadalmi az egyénitől, 2. a lényegeset a lényegtelenétől". /i.d.m. 30.1./ "A nyelv /langue/ az emberi nyelvkészség /langage/ társadalmi része és független az egyéntől, mely önmagában képtelen megteremteni vagy átalakítani azt. A nyelv a beszéddel szemben tárgyszerű és önmagában is elsajátítható." Saussure az ókori nyelvekre hivatkozik itt. A beszéd és a nyelv kölcsönösen feltételezik egymást; "szükség van a nyelvre, hogy a beszéd érthetővé váljék és feladatának megfelelhessen. De beszédre van szükség ahhoz, hogy nyelv keletkezhesse." /i.d.m. 37.1./ A nyelvet Saussure a beszéd-folyamatok társadalmi kikristályosodásának tekinti, felhalmozódás és kiegyenlítődés eredménynek. /i.d.m. 38.1./ A beszéd-tények történetileg megelőzik a nyelvi tényeket. Ugyanakkor a nyelvi tény felette áll a beszéd-tényeknek és meghatározza azokat.

A nyelv és beszéd kettősségének Saussure szerint a nyelvtudományon belül ennek megfelelő kettősségre van szükség. "Képtelenség - írja - nyelvet és beszédet egy szempontban egyesíteni. Az emberi beszéd /langage/ mindent átfogó egésze nem ismerhető meg, mert nem egynemű." Két tudományágra van tehát szükség ezek tanulmányozására: a nyelvtudományra /linguistique de la langue/ és beszéd-tudományra /linguistique de la parole/. A nyelvészet mind a kettővel csupán külön-külön foglalkozhatik.

A beszéd és nyelv fogalmát a Cours megjelenése előtt többen igyekeztek már elhatárolni. Gabelentz a Rede és Sprache szóból képez a parole és langue ellentétpárra emlékeztető műszót. A Rede nála bizonyos gondolatok egyéni gondolatközlések eszközeinek összessége. /Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse, 3-4.1./ H. Paul egy lépéssel tovább megy. A Sprech-tätigkeit-t mint egyéni tevékenységet az Usus-szal /használattal/ és a Gemeinsprache-val /köznyelvvvel/ állítja szembe. Utóbbit törvénykönyvhöz, magában változhatatlan dogmához hasonlítja. "Merev szabály csupán - írja - mely megbénítaná a nyelv életét, ha mindenütt szorosan követnék, és csak annyiban tűr változtatást, amennyiben nem törődnek vele." /Prin. 404.1./ Az Usus és Gemeinsprache egymáshoz való viszonyát nem világítja meg, váltakozva, meglehetősen azonos értelemben használja őket. Semmiesetre sem azonos a mi köznyelv fogalmunkkal a két szó; inkább egy befolyásos szűk csoport rétegnyelvének tekintti, melyet a beszélők egy része második nyelv gyanánt sajátít el. /Itt a német Bühnensprache-ra gondol Paul/. Schuchardt az egyéni nyelvet és az egyéni lelkületet szembeállítja a közösségi nyelvvel /Gesamtsprache/. "Az egyénitől a közösségiig nincsen ugrás, csupán fokozatos átmenet. S ez az átmenet méghozzá teljesen külsőséges, azaz a dolog lényege nem módosul." /Schuchardt-Brevier, 386.1./

Amint látjuk, Saussure langue és parole fogalmát sem a Gabelentz, sem a H. Paul, sem a Schuchardt által felállított ellentétpár nem fedi. Saussure kihangsúlyozta a beszéd és a nyelvi norma dialektikus ellentétét, a norma kategórikus jellegét és a langue-parole antitézist a nyelvelmélet sarkalatos tételévé emelte.

Gabelentz és Schuchardt számára a Sprache summája, felhalmozódása csupán a beszéd folyamatoknak, nem írnak a nyelvnek a beszéd folyamatra gyakorolt hatásáról. H. Paul Usus fogalma meglehetősen bizonytalanul imbolyog, a norma, a köznyelv, az irodalmi nyelv és rétegnyelv között. Paul sem tartja az Usus-t kategórikusnak. A szabadságot szerető beszélő - legalább is gyakran - hátat fordít szerinte az Usus-nak. Saussure ezzel szemben polárisan szembeállítja a langue-t a parole-l, rávilágít az egyéni és társadalmi elem dialektikus ellentétére, hangsúlyozza az utóbbi hatalmát az előbbi felett, utal ugyanakkor arra is, hogy a nyelv léte feltételezi a beszédet, mely a kettő közül elsődleges és minden változás hordozója. /Saussure, id.m. 37.1./ Ez az egyszeri utalás azonban háttérbe szorul a langue és parole különállásának kidomborítása mellett.

E kettő merev elválasztása, külön tanulmányozása kétségtelenül helytelen. Ha "e kettő ellentéte" folytán "két külön tudomány, a beszéd tudomány és nyelvtudomány" foglalkozik velük, világos, hogy egyszer a mindenkorra lehetetlenné válik a langue és parole dialektikus egységének, dinamizmusának, a nyelvek fejlődésének tanulmányozása. Képzeljük el mire jutnánk, ha valaki más társadalmi tudományban hasonló elveket hirdetne. Ha pl. a történelemtudomány két ágra oszlana, melyek közül az egyik a társadalom egészét tanulmányozná, a másik pedig kizárólag az egyént. Mennyivel nagyobb képzelenség ez a nyelvtudományban, ahol a nyelv jellege, természete folytán az egyéni és társadalmi elem egysége a lehető legszorosabb. A marxista dialektikus módszer jellemvonása: "ellentétben a metafizikával, a természetet nem egymástól elszakított, egymástól izolált, egymástól nem-függő tárgyak és jelenségek véletlen halmazának tekinti, hanem összefüggő, egységes egésznek, amelyben az egyes tárgyak, jelenségek egymáshoz szervesen kapcsolódnak, egymástól függenek, egymást feltételezik. Ezért ... egyetlen természeti jelenség sem érthető meg, ha a többitől elszigetelten vesszük" - tanítja Sztálin elvtárs. /Leninizmus kérdései, 562.1./

Amikor Cicero barátjának szemére hányta, hogy quadraginta-t, homenem-et ejt quadraginta és hominem helyett, akkor minden valószínűség szerint egyéni, sproradikus jelenségről volt szó, legalább is a Városban. De egy - a neolatin nyelvterület nagyrésztére kiterjedő - hangváltozás kezdeteire utal ugyanakkor a De Oratore, különben aligha került volna be annyi romanisztikai munkába idézetként. Általában azért gyűjtjük össze olyan igyekezettel a grammatikusok nyelvhelyességre vonatkozó dorgáló megjegyzéseit, mert az illető nyelvben lefolyó változás állomásait tudjuk így többé-kevésbé rekonstruálni, s nem latin vagy francia egyének jellegzetes szokásai iránti érdeklődés vezet ilyenkor. Az egyéni jelenségek nem mindig általánosak, az egyéni ingadozások nem vezetnek minden esetben hangváltozáshoz. Pillot grammatikus /XVI.sz./ pl. megfigyelte, hogy Parisi-nae mulierculae adeo delicatulae sunt, ut pro pere, mere dicant peze, meze. Ebből az ingadozásból szórványos hangváltozásoktól eltekintve /chaire: chaise/ nem fejlődött ki általános hangváltozás. Egyéni sajátosság volt egykor a latinban a cantare habeo jövő idejű használata, melyből a román nyelvekben a jövő idő szabályos képlete fejlődött ki. Egyéni jelenség-e ma a németben az analitikus birtokviszony, a der Hut vom Vater típus? vagy köznyelvinek tekinthető-e már a des Vaters Hut-tal szemben? Csak alapos vizsgálat után lehetne erre felelni. Kétségtelen azonban, hogy használata terjed, általánosul és hogy a neolatin nyelvfejlődésre emlékeztető változással állunk szemben. Ha a "langue-nyelvészek" csak akkor kezdenek foglalkozni a cantare habeo -val, a Hut des Vaters típussal

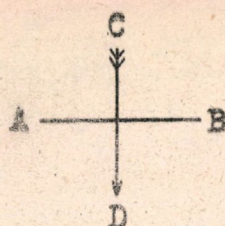
vagy a quadragenta-szerű ejtéssajátságokkal, amikor már általánosult, sohasem fogják megérteni, vagy akárcsak észrevenni a hangváltozást. Érthető, ha a strukturalista Sturtevant azt állítja, hogy "a hangváltozások kezdeti stádiuma, általános tudományos vélemény szerint, nem írható le tudományos eszközökkel." /Linguistic change./ Metafizikus módszerrel legalábbis bajosan.

A pártzsargon tanulmányozása közben számos esetben találkoztunk jelentésváltozással. Különösen a gyakran használt szavak, mint viszonyul, kiértékel, tudatosít, kerültek messze eredeti jelentésüktől. "Tudatosítsák az elvtársakkal, hogy mindezeket a feladatokat csak úgy tudják biztosítani, hogy ..." /Pártépités VI. 9./ szerű mondatok szerkezete is elárulja a jelentésváltozást. Jelen esetben - amint a mondat szerkezet utal arra, - a tudatosítani ige felvette a "közölni" jelentést. Egy ember mondta ezt és csak egyszer hallottuk tőle. Parole jelenségről van szó. De ha nem figyelünk fel rá, ha a nyelvművelő mozgalmunk nem védekezik ellene, a szó jelentése könnyen módosulhat langue viszonylatban is, ahogy bizonyos jelzőknél, mint pl. a komoly-nál ez már félig-meddig be is következett /komoly eredmények, komoly sikerek stb./.

Mire jutnánk általában a tudományokban, ha az ellentéteket szétválasztva, egymástól függetlenül tanulmányoznánk? Például külön a termelési erőket és külön a termelési viszonyokat? hogyan értjük meg akkor a minőségi változásokat, melyek a mennyiségi változások összegeződésének alapján jönnek létre, /ahogyan ez a parole és langue viszonyában is valószínűleg így van/, hogyha a mennyiségi változásokat /jelen esetben a parole jelenségeket/ elválasztjuk a minőségi változásoktól /jelen esetben a langue jelenségektől/. Az ellentétek szétválasztása metafizikus módszer. Nem képes a jelenségek lényegéig elvezetni, nem képes a jelenségeket a maguk eleven valóságában szemlélni. Az ellentétek szétválasztásával ugyanis érthetetlené válik a mozgás, mely már önmagában is ellentmondás. /Fr. Engels, Anti-Dühring. Szikra, 1948. 115./ "Mihelyt az ellentmondás megszűnik, megszűnik az élet is, beáll a halál." - írja Engels /i.m., 116./. A nyelvi anyag is holt anyaggá válik a kezünk közt, ha ragaszkodunk az ellentét-párok, így a langue és parole külön vizsgálatához.

C/ A szinkronikus és diakrónikus nyelvszemlélet.

A nyelv jel-természetéből magátólértetődően folyik Saussure szerint a történeti és leíró nyelvszemlélet éles elválasztása. "Szükségszerűen elhatárolandó a két kutatási terület az olyan tudományok számára, amelyek értékekkel foglalkoznak" - írja. /i.d.m. 115.1./ Eltekinthet ettől a geologia vagy történettudomány. De nem keverheti a leíró és történeti szempontot a gazdaságtudomány, - folytatja Saussure - mely két egymástól teljesen elkülönülő ágra bomlik: közgazdaságra és gazdaságtörténetre. Még fokozottabban áll ez a nyelvtudományra. A nyelv jelrendszer, melyben az egyes jelek értékét kizárólag a többi jelhez való viszonya határozza meg, az egyes jeleknek önálló értékük nincsen. Vagy a jelek mai értékét, a jelek egymáshoz való viszonyát, a jelrendszert tanulmányozzuk, vagy az egyes jelek történetét, módosulását az időben. Saussure ezt a kettősséget egy vízszintes és egy ezt metsző, függőleges vonallal érzékelteti.

A vízszintes vonal, az A-B tengely, az egyidejű jelenségeket képviseli, a függőleges vonal /C-D/ az időtengelyt, a jelenségek egymásutánját jelzi. A nyelvtudománynak vagy az egyik, vagy a másik tengely mentén kell haladnia. Az egyidejű jelenségeket tanulmányozó tudományt szinkronikus nyelvtudománynak nevezi Saussure, az időbeli egymásutánt vizsgáló diszciplínát pedig diakronikus nyelvtudománynak. A kettő kutatási területét a következőképpen határozza meg: A szinkronikus nyelvtudomány egyidejű, egyazon rendszerhez tartozó logikai és pszichológiai kapcsolatokkal foglalkozik, ahogyan ezek egyazon kollektív tudatban tükröződnek. A diakronikus nyelvtudomány az időben egymás után következő elemek közötti kapcsolatot vizsgálja, melyek nem tükröződnek egyazon kollektív tudatban, s amelyek úgy következnek, hogy nem képeznek rendszert egymás között. A szinkronikus nyelv szempontja a beszélőnek, a nyelvközösség tagjainak szempontjával azonos. A diakronikus /történeti/ nyelvészé ettől független, ezzel ellentétes irányú. A leíró nyelvést az egyazon nyelvhez tartozó tények összessége érdekli csupán. A történeti nyelvész különböző nyelvsziszterekhez tartozó nyelvi tényeket állít egymás mellé, így a görög esti-t és a német est-et, közvetett történelmi vonatkozásokat vesz figyelembe. /id.m. 128. kk./

A diakronikus jelenségek egyedülállóak. A változás az egyes elemekkel történik és nem a rendszer megváltoztatását célozza. Ezért a változás a rendszeren kívül tanulmányozható. Bármely elem módosulása azonban a rendszer módosulását vonhatja maga után, mint egy bolygó tömegében előálló változás következtében megváltozik az egész bolygórendszer. /id.m. 121.1./ Mások ennek következtében a szinkronikus és diakronikus törvényszerűségek is a nyelvben: a diakronikus törvény parancsoló, de nem általános, /egy nyelvi tényre vonatkozik csupán, pl. az intervokális zárhangokra/, a szinkronikus törvény viszont általános, de nem parancsoló /a nyelvközösség tagjai bizonyos fenntartással élhetnek vele/, azaz /a nyelvtannal szemben/ bizonyos fokig eltérhetnek tőle.⁴ A leíró nyelvész számára főleg és zavaró hatással lenne csupán munkájára, ha tekintetbe venné a rendszer tagjainak régebbi értékét /egy szó hangalakjának vagy jelentésének módosulását/. A kettőt élesen el kell választanunk egymástól. A nyelvfejlődést a sakk-játékkal állítja párhuzamba. A sakkipartinál minden lépés módosítja a helyzetet - amint a nyelvnél minden egyes elem változása módosítja magát a rendszert. Teljesen haszontalan és felesleges lenne arról tájékoztatni a nézőt, hogy állt a parti 10 perccel azelőtt.

A szinkronikus és diakronikus nyelvtudomány fontosság szempontjából is különböző. A szinkronikus nyelvtudomány Saussure szerint a leglényegesebb, a diakronikus nyelvtudomány csupán kiegészítése, segéd-tudománya.

Hogyan viszonylik a szinkronikus és diakronikus nyelvtudomány a beszédtudományhoz és a szűk értelemben vett "nyelv"-tudományhoz, a linguistique de la parole és a linguistique de la langue-hoz? A

szinkronikus, leíró nyelvészet foglalkozhat mint a beszéddel, mind a nyelvvel. A diakronikus nyelvtudomány azonban csak a nyelvvel foglalkozhat, a parole-lal nem, mert csak a nyelvnek /langue-nak/ van története.

Nem kétséges, hogy a nyelvi elemek rendszert képeznek és hogy hiba lenne, ha csupán az egyes elemek történetével foglalkoznánk. Hiba és a neo-grammatikus iskola hibája volt a leíró nyelvészet, a tudományos nyelvtanítás elhanyagolása, általában a jelenkori nyelvállapot beható tanulmányozásának elhanyagolása. Pedig az összehasonlító-történeti módszer egyoldalúságát világosan látták az új-grammatikus "programm-nyilatkozat" szerzői, H. Osthoff és K. Brugmann is. A Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der ind. Sprachen /1878./ híres előszavában ezzel kapcsolatos megfontolásokra hívják fel a figyelmet. "... csak az az összehasonlító nyelvész alkothat tiszta képet a nyelvi formák életéről és változásairól, aki kilép abból a hipotézisektől gomolygó ködös műhelyből, ahol az indogermán ősalakokat kovácsolják, a kézzelfogható valóság és jelenkor tiszta levegőjére, így juthat csak el azokhoz a módszertani alapelvekhez, melyek nélkül a nyelvtörténeti kutatás nem juthat hiteles érdemlő eredményekhez, és melyek nélkül történelemelőtti időkbe hatolni annyit jelentene, mint iránytű nélkül hajóra szállni." /u.o. IX - X.1./ "Tehát el az ősnyelvtől, arccal a jelen felé kell a nyelvtudósnak fordulnia, ha a nyelv lényegét és fejlődését a maga valóságában akarja megismerni, és végre már szakítania kell azzal a felfogással, hogy az összehasonlító indogermán nyelvésznek csak akkor kell foglalkoznia az indogermán nyelvek újabb korszakaival, ha ezek anyagot nyújtanak az indogermán alapnyelv rekonstruálásához." /u.o. VII.1./

Végül felhívják a szerzők a figyelmet a nyelvjárások fontosságára, továbbá arra, hogy a nyelvet nem szabad a beszélő embertől függetlenül vizsgálni, hogy helytelen a nyelvet az irodalommal azonosítani. /u.o. IX-XIV.1./

Ezek az elvek azonban nem érvényesültek a gyakorlatban. Mind Brugmann, mind Osthoff keveset foglalkoztak tudományos munkásságuk során modern nyelvekkel, leíró nyelvtannal, nyelvjárásokkal; nem igen kerültek előtérbe ezek a kérdések más neo-grammatikus nyelvész munkájában sem. H. Paul kifejezetten tagadja a leíró nyelvészet tudományos jellegét. Pedig amit ezek fontosságáról és nélkülözhetetlenségéről mondtak a Morphologischen Untersuchungen-ban, mind helytállónak látszik. Az élő nyelvek, nyelvjárások tanulmányozása nélkül fennáll a veszélye annak, hogy a nyelvről hiányos képet alkotunk, mivel írásban rögzített formáját ismerjük meg csupán és adatok hiányában nem tanulmányozhatjuk az élet minden megnyilvánulásával való kapcsolatát. /V.ö. Sztálin cikkét, 11 l./ Ha ismereteinket kizárólagosan a nyelvek irodalmi forrásokból ismeretes vagy összehasonlítás során kikövetkeztetett történetéből merítjük, nem ismerhetjük meg a maguk valóságában a nyelvek fejlődését, a fejlődés törvényszerűségeit sem.

Saussure munkássága, különösképpen a szinkronikus nyelvszemléletről szóló tanítása hatékonyan hozzájárult a leíró nyelvészeti kutatás fellendüléséhez. Ez kétségtelenül érdem.

Az is világos, úgy hiszem, hogy nem szabad összetévesztenünk a történeti összefüggéseit egy szónak a mai nyelvben kialakult

kapcsolataival, azzal a szereppel, melyet a mai nyelvben betölt. A magyar iszákos szót az iszik-hez kapcsolja a nyelvérzék, holott az iszák főnévből képezték. A chaire 'katedra' és chaise 'szék' között a mai beszélő nem érez semmi kapcsolatot, holott mind a kettő cathedra-ból ered és a XIV. században, a sporadikus r > s változás folytán bekövetkezett bifurkáció előtt a chaire szó jelölte mind a két tárgyat. A francia pas 'lépés' és pas tagadószó egyaránt a latin passum-ra vezethető vissza. Helytelen lenne azonban a tagadó formula eredeti 'egy lépést sem' jelentése alapján a kettő között a nyelvtudatban már meg nem lévő kapcsolatot keresni.

A jelenkori és történeti összefüggés megkülönböztetése nem mindig ilyen egyszerű feladat. Jól tudják ezt az idegen nyelvet tanulók, akik gyakran esnek az etimológia áldozatául. Saussure egyik genfi tanítványa, Ch. Bally, kétkötetes munkát szentelt többek között az ilyen helytelen, a nyelvi forma hatására keletkező, etimológizálásból eredő tévedések elhárítására. /Traité de stylistique française, I-II./ Milyen típusú tévedésekre kerülhet könnyen sor? A beszélő mechanikusan az alapszó jelentéséhez igazítaná a belőle képzett szó jelentését, holott ez már eltávolodott ettől. A bas 'alacsony'-ból képezett bassesse nem 'alacsonyság'-ot jelent általában, hanem 'alantasság'-ot, és így nem pontos ellentéte a haut-ból képezett hauteur-nek, amelyik megőrizte alapjelentését, bár szintén alakult olyan mellékjelentése, melyet nem az alapszóból merített /'fölényesség, gőg'/. Gyakran fordul elő, hogy az idegen jelentéselemre akar bontani egy egységet képező vagy az egyesülés felé haladó, több szóból álló kifejezést. Ezzel mintegy visszaadja a kifejezésnek eredeti értelmét, "etimológizál" és félreérti a beszélőt, aki a kifejezés eredeti jelentésének nincsen már tudatában. A szó és a kifejezés viszonyát, a frazeológiai egységek kérdését behatóan elemzi V.V. Vinogradov. /Ob osznovük tyipak frazeologicseszki je gyinyic v russzkom jazike. Szbornyik A.A. Sahmatov. Izv. Ak. Nauk 1947./ A kifejezésben szereplő szavak kapcsolatának szorossága, szilárdsága szempontjából három fokozatot különböztet meg. A kifejezés elemei közötti kapcsolat megbonthatatlanul szoros a szólásokban /frazeologicseszkiye szrascsenyija/, ahol az összetevők eredeti, szótári értéke teljesen közömbös az egész megértése szempontjából; az egyes elemek szinonimával nem helyettesíthetők, nem emelhetők ki a szótárból. Ha a szólas lefordításánál az elemek jelentését vesszük tekintetbe, meghamisítjuk a szólas valóságos értelmét. Kak pitydaty /szószerint: mint inni adni/. jelentése: 'holt biztos', helytelen lenne a fordításba belekeverni az 'ivás' vagy 'evés' szót. Emlékszem még, mennyire meghatott a franciák különös udvariassága, akik - amikor elnézést kértem az alkalmatlankodásért - azt felelték, hogy ellenkezőleg, "ők kérnek, hogy tegyem csak", amit akartam. Jóllehet a beszélőnek mindezt eszébe sem jutott mondani. A je vous en prie kifejezés vezetett ugyanis félre, mely szószerint ezt az értelmet adja, de már régóta nem jelent többet, mint a mi 'tessék' szavunk. Még könnyebben megtéveszthet a historizáló szemlélet a csupán kialakulóban lévő lazább egységek esetében, ahol nem lehet még egybeolvadásról beszélni, de a két elem párosítása már nem egészen önkényes. Vinogradov rámutat erre az átmeneti kategóriára is, melyeket frazeologicseszkiye egyinsztva -nak, szószerint: nyelvi egységeknek /mágyarul talán 'szócsoportot' mondhatnánk/ nevez. V.ö. Ch. Bally i.d.m., ahol kitűnően csoportosított, gazdag példaanyaggal illusztrálja a szónál nagyobb frazeológiai egységekkel kapcsolatos problémákat.

Ha azt mondom valakiről, hogy "lázasan érdeklődött az illető után" könnyen azonosítom a lázasan szót a "lázasan is eljött" mondat láz szavával, holott előbbi esetben a szó fokozó jellege folytán a nagyon szóval rokon jelentése szempontjából és nem a láz főnévvel.

Nyelvészek sincsenek természetesen mindig felvértezve kellő finomságu szemantikai hallással és gyakran esnek a forma áldozatául. A kitűnően szerkesztett és nagy népszerűségnek örvendő Cum Vorbim című román nyelvészeti folyóiratban hosszú vita folyt arról, hogy használható-e a népi demokráciában a "buna ziua" 'jó napot', hiszen babonás szemléletet tartalmaz. Akik a hozzászólók közül ezt az álláspontot képviselték, a köszönetet akaratlanul is etimologizálva elemezték, és megfeledeztek arról, hogy ma már semmivel sem tartalmaz több babonás elemet, mint a kalapemelés. ⁵

Igaza van Lazicziusnak, amikor helyteleníti, hogy olyan nyelvjárási alakokkal kapcsolatban, mint tehen, szekér é > e változásról beszélnek, holott egyszerűen egy nyelvjárási és köznyelvi alak összehasonlításáról van szó; joggal kifogásolja, hogy a NySz-ban a balgatag a bolyong cimszó alatt található, mint származékszó, amit a mai nyelvtudat, - ami a szavak csoportosításánál általános alapul szolgált, - egyáltalában nem indokol és ami nyelvtörténeti ismereteket tételez fel.

Egyes nyelvészek szándékosan, elvszerűen nem vesznek tudomást régi jelentéskapcsolatok elavulásáról és újak keletkezéséről. Számukra az "eredeti" kapcsolat az, ami a nyelvész számára mérvadó kell, hogy legyen, akkor is ha a mai nyelvállapotot írja le. Fr. Müller a perzsa rendes és rendhagyó igéket összehasonlítva megállapítja, hogy a beszélő a ma szabályos képzésű igéket érzi rendesnek: "Így van ez az új-perzsa számára, de nem úgy a nyelvész számára". /Ber. d.W.A.W. Phil. Hist. 44. 1863. 244.1. Telegdi Zs. szíves közlése/.

Mit bizonyít azonban mindez? Csupán annyit, hogy a nyelvésznek tudomást kell vennie a legfissebb, az éppen most lefolyó nyelvi változásról is, nem szabad egy nyelvi forma régi jelentéséhez ragaszkodnia, ha a szó ezt már levetette. Harcolnunk kell az ilyen történelmietlen szemlélet ellen akkor is, ha historizmus leple alatt jelentkezik.

Következik-e azonban ebből az, hogy a nyelvészek a mai nyelvállapot leírásánál kizárólag a beszélő nyelvi tudatához kell igazolnia? hogy el kell felejténie és el kell felejtetnie mindazt, amit ezen kívül tud a rendszer fejlődéséről? Valóban ez és csak ez a módja annak, hogy esetleges tévedéseket, helytelen értelmezéseket elkerüljünk? Célunk: a nyelvet lényegében megérteni. A nyelv lényegétől elválaszthatatlan a változás. Az összehasonlító módszer rokon nyelvek egyes elemeinek összevetésével egyezéseket és szabályos, azonos körülmények között minden esetben jelentkező eltéréseket állapított meg. A törvényszerű eltérések felfedezésével rámutatott egyúttal arra is, hogy a nyelv változik. A történeti módszer az egyes nyelvi elemek /hangok, morféme, szójelentések/ változásával foglalkozott. Nem érthette meg azonban magát a változást sem, nem juthatott túl két eltérő alak egymásmellé állításán és az eltérés megállapításán, mert ezeket önmagukban vizsgálta, eltekintett a

rendszerben elfoglalt helyüktől, eltekintett funkciójuktól, sajátos szerepüktől /a forma stiláris értékétől például/. Szemlélete "rendszeretlen" volt a szó szoros értelmében. A synchronikus nyelvész, akk. Saussure keltett életre, a beszélő szemszögéből nézi a nyelvet, akinek szemlélete szükségképpen "rendszeres". /Ha izolálná az egyes elemeket, ha eltekintene funkciójuktól, nem tudna beszélni és nem értené, amit beszélnek/. Nem változtatja nézőpontját, az adott időpontot, nehogy megzavarja az egyidejű összefüggésekről alkotott képet. Ez a synchronikus nyelvész azonban semmivel sem tud többet a változásokról, mint maga a beszélő. /A nyelvi változás fogalma tudományos fogalom, hiányzott valószínűleg ennek kialakulása előtt és hiányzik valószínűleg ma is a köztudatból. A "valószínűleg" szót azonban csak akkor hagyhatjuk el, ha behatóbban megvizsgáljuk, hogy mennyiben és mi okból időtlen a nyelvi tudat./ Saussure diachronikus nyelvésze ugyanakkor azt tudja csak a változásról, amit a történeti nyelvész tudott, akk. Saussure bírál. Az egyik csak a jelenségek egyidejű összefüggéseit látja, a másik pedig csupán az egymemű jelenségek egymásutánját. Sem egyikük, sem másikuk, sem a kettő együtt nem képes feloldani ezt az ellentétet. Saussure szentesíti és rögzíti a két szemlélet különállását. Egy dialektikus egységet két részre bont, akárcsak a langue és a parole kutatásának szétválasztásával. E két tétel között nemcsak párhuzam, hanem egyuttal okozati összefüggés is van.

A synchronikus szemlélet önmagában éppoly kevésbé vezet a nyelv lényegének megértéséhez, mint a "történeti" szemlélet /értve ezalatt az egyoldalu vagy egyenesen ahisztórikus "történeti" szemléletet, melyet Saussure és tanítványai joggal bíráltak/. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy fikcióból vagy illúzióból indulunk ki, amikor a beszélő szemszögéből nézve a nyelvet a synchronikus szemlélet tisztaságát védjük. Nyelvállapotot tételezünk fel és a nyelv egy percre sem állapodik meg. Amikor rendszerről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy állandó mozgásban lévő elemek pillanatnyi egyensúlyi helyzetéről van szó csupán. Valójában az u.n. állapotban benne van már a változás, a mozgás. Ezt a langue és parole dialektikája biztosítja. /V.ö. L.V. Scserba, Ocsereédni-je problémü jazükovednyija - Izv.Ak.Nauk, 1945, 180.l./ A következetesen synchronikus szemlélet tehát következetesen torzítja a valóságot, az ábrázolás szemléletessége vagy egyszerűsítése kedvéért. Bizonyos esetekben azonban éppen ellenkezőleg, a következetesen synchronikus szemlélet megnehezíti a jelenség leírását.

Vegyünk egy példát. Eckhardt Sándor megkísérelte leíró nyelvtanában a liaison-t következetesen szinkronikus szempontból, a történelmi szempont, továbbá a történelmi multa utaló írás teljes kikapcsolásával megmagyarázni. A liaison-ról, mint szóvég-változásról beszél. "A francia nyelvben igen sok magánhangzós végződésű szónak van mássalhangzós végződésű párja", pl /vu/ és /vuz/, /dua/ és /duat/, stb. Elítéli azokat, akik vous avez vagy doit etre esetében azt a "téves nézetet" képviselik, hogy "itt a szó végső hangja kapcsolódott át a következő szókhöz /liaison/, holott természetesen - írja - olyan hang, melyet nem ejtenek, nem kapcsolható át". Ezt elvben leszögezni elég egyszerű. Kérdés azonban, hogyan magyarázom meg a tanulóknak, melyek a kettősvégződésű szavak, és mikor z, mikor t, mikor r, mikor p, mikor k végűek. Itt nincs más hátra: vagy felsorolom az összes szóvégváltozásra hajlamos szót /márpedig ez a francia szókincsnek tekintélyes hányada/, vagy elárulom, hogy a franciában a szóvégi mássalhangzók a fejlődés során lekoptak,

hogy az írás azonban többnyire megőrizte őket, s így lehetővé válik, hogy az ilyen szavakban is ejtsük a szóvégi nássalhangzót, mintegy kötőhang gyanánt, ha a mondatban magánhangzóra kezdődő szó elé kerülnek. A helyesírásról szóló fejezetben Eckhardt Sándor is fellyebbenti a történelem fátylát, hogy a "szóvégváltozás" szabályai megtanulhatók legyenek.

Nem csupán a mondathangtan vagy a hangtan területén találkozunk ilyen nehézségekkel, hanem valahányszor a gyorsabb ütemben változó, u.n. "éppen a változás periódusában lévő" jelenséggel akad dolgunk, akár mondattani, akár alaktani vagy szótani változásról van szó. És ez egyáltalában nem meglepő. A mozgás az anyag tulajdonsága, az anyag csak mozgásában ismerhető meg. A metafizikus módszer azonban nem számol ezzel. Világos, hogy nem is juthat el soha az anyag teljes megismeréséhez. "A dialektika, ellentétben a metafizikával, nem úgy tekint a fejlődés folyamatát, mint egyszerű növekedési folyamatot, ahol a mennyiségi változások nem vezetnek minőségi változásokhoz, hanem mint olyan fejlődést, amely jelentéktelen és rejtett mennyiségi változásokból nyílt változásokba, gyökeres változásokba, minőségi változásokba megy át, ahol a minőségi változások nem fokozatosan jönnek létre, hanem gyorsan, váratlanul, egyik állapotból a másik állapotba való ugrásszerű átmenettel és nem véletlenül jönnek létre, hanem törvényszerűen, az észrevétlen és fokozatos mennyiségi változások fölhalmozódásának eredményeként". /Leninizmus kérdései. 563. l./ A diakrónikus és szinkrónikus szempont merev elválasztása a nyelvtudományban éppen olyan indokolatlan, mint bármelyik másik tudományban. Nem kévéssé jellemző egyébként az a példa, melyre Saussure hivatkozott: a közgazdaság és gazdaságtörténet különállásáról beszélt, korának fejlődésellenes szociológiai tanítására támaszkodva. ⁶

A diakrónikus és szinkrónikus szempont összeférhetetlenségéről szóló tanítás semmivel sem helytállóbb a jelek negatív jellegéről szóló tanításnál, melyből Saussure a diakrónikus és szinkrónikus szempont szétválasztásának szükségességét levezette.

Saussure a nyelvrendszer jellegét a jelenkori nyelvállapotra korlátozza és kikapcsolja a nyelvi tények történeti tárgyalásából. Történeti tárgyalásnál szerinte az egyes elemeket a többitől, a rendszertől elkülönítve kell tanulmányozni, mivel a változás az egyes elemekkel történik és nem a rendszer megváltoztatását célozza. "A változások sohasem érintik a rendszer egészét, ... és csupán a rendszeres kívül tanulmányozhatók". /Id.m. 124. l./ A rendszer elhanyagolása a változás tárgyalásakor éppen olyan helytelen, mint a változás elhanyagolása a rendszer tárgyalásánál. Hogyan is követhetném nyomon egy szó történetét a rokónértelmű szavak és a rendszer figyelembevétele nélkül? Így Gilliéron sohasem tudta volna megmagyarázni, miért vészett ki a latin mulgere 'fejni' a franciában. /Erre mutat rá W. Wartburg is./ Ha azonban a latin molere 'örölni' szót alakváltozásaiival együtt vizsgáljuk, kiderül, hogy a két szó egy időpontban homonimává vált, minek következtében a /mulgere/ mondre egyik vagy másik szinonimája lépett az alapszó helyébe, a francia nyelvjárások egy részében, pl. a trahere 'huzni, vonni' igéből fejlődött traire.

A	/nyelvállapot/:	mulgere	molere
B	"	moudre	moudre
C	"	traire	moudre

Hogyan tanulmányozhatnók továbbá az egyes igeidők használatának történetét, ha nem állítjuk szembe a többi igeidő fejlődésének történetével.

A latin conjunctivi imperfectum, conjunctivi perfectum és futurum exactum kiveszését a román nyelvekben csak úgy érthetjük meg, ha egymás mellé állítom fejlődésüket. /W. Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*. 37.1./ Kiviláglik akkor, hogy a három közül kettő teljesen egyezik, a harmadik csupán utolsó vokálisában különbözik /mely a román nyelvek egy részében lekopott/:

A	/nyelvéllapot/:	cantarem	cantaverim	cantavero
B	"	cantare	cantare	cantaro

Még elengedhetetlenebb az egyes igeidők funkciójának, jelentésének szemlélete. Hogyan érteném meg pl. a franciában az u.n. túlképzett /surcomposé/ alakok keletkezését a köznyelvben multidejű perfektív cselekvések és előidejűség kifejezésére, ha nem tudom, hogy a régebben ugyanezt a célt szolgáló passé antérieur kiveszett a köznyelvből, irodalmivá vált. Vagy hogyan értem meg a latin szintetikus alakok háttérbe szorulását és kipusztulását a gallo-románban, ha nem veszem tekintetbe a vulgáris latinban egyre nagyobb népszerűsége szert tevő körülíró, összetett alakokat, ahogyan megfordítva a mai szintetikus és analitikus formák párhuzamos létezésénél /mint je vais venir, je viens tout de suite, 'jönni fogok', je viens de lire, a közelmúlt kifejezésére, va chercher 'keresd' értelemben a franciában/ nem szabad megfélekednünk arról, hogy az összetett alakok léte és térfoglalása módosítja az egyszerű alakok /je viendrais, j'ai lu, cherche!/ funkcióját, jelentését.

Nem hagyható figyelmen kívül a rendszer a hangváltozások esetében sem. A szó szoros értelmében vett rendszertelen szemlélet következtében a neolatin magánhangzók fejlődésével kapcsolatban hosszú ideig klasszikus latin hosszú magánhangzók zárt magánhangzókká való átalakulásáról beszéltek a szerzők. /A lat. ē, ē, ō, ō stb a vulgáris latinban e-vé, ε-vé, o-vá, o-vá alakul ezek szerint/. Ez meghamisítása a tényeknek. A valószínűség az történt, hogy a vulgáris latinban a magánhangzók hosszúsága elvesztette fonemikus jellegét és extrafonemikus, kombinatorikus variánssá változott, azaz a szótag nyíltságának vagy zártságának függvényévé vált. Fonemikus szerephez jutott ugyanakkor a magánhangzók nyílt vagy zárt ejtése, mely ezt megelőzően a hang hosszúságának volt extrafonemikus kombinatorikus variánsa, azaz állandó kísérője. Az utóbbi időben gyakrabban történik már kísérlet a hangtörténet fonológiai értelmezésére. / A strukturalista nyelvészek egy része a hangváltozás tanulmányozásánál nemcsak tekintetbe veszi, hanem egyenesen a változás primus motorjának tekinti a rendszert. 8 A kérdés megtárgyalása elvezetne az eredeti tárgytól; erre más alkalommal kell módot találni. Annyi megállapítható azonban, hogy látszatra dialektikus, valójában azonban mélyen metafizikus elmélettel állunk szemben. Látszólag dialektikus, amennyiben a rendszerből indul ki, a rendszer egyes ~~elemek~~ változását kutatja. Ugyanakkor azonban elválasztja a rendszert az embertől, a tudattól. Nem az emberből, a társadalomból kiindulva magyarázza a változást, hanem ezek kirekesztésével a rendszer u.n. egyensúlyának megbomlásával, miáltal a

hangrendszer /resp. nyelvrendszer/ a légüres térbe absztrahált perpetuum mobile-vé varázsolja.

Hasznosabbnak látszanék mindazt, amit a mai nyelvállapot beható tanulmányozása nyújt, azt pl., amit a ma megfigyelt hangváltozásokból a hangváltozások mechanizmusáról /elsősorban a nyelvjárási monográfiákra gondolok/ megtudtunk, hasznosítani a hangtörténetben. Erre alig történt még kísérlet /a hang-fiziológiai ismeretek felhasználásától eltekintve/. 9

Szeretném megkérdőjelezni Saussure-nek azt az első olvasásra természetesen tűnő tételét is, mely szerint a diakrónikus nyelvtudomány kizárólag a langue-t veszi figyelembe, miután csak a langue-nak van története. /Csak a langue éli túl a beszélőket/. Ha Saussure következetlenül fonáció értelemben használja itt a parole szót, akkor a lemez-archivumok fiatalsága folytán a tétel nem vitatható. Ha azonban az egyén, a beszélő nyelve értelemben használja, mint Saussure-i terminus technicus-t, akkor ehhez kétség fér. Grammatikusok elszórt megjegyzéseinek felhasználásán kívül alighanem hasznos lenne az egykori /azonos és különféle nyelvjáráshoz tartozó/ szerzők nyelvezetének egybevetése a használt műfaj tekintetbevételével. Saussure itt nyilvánvalóan ellentmondásba kerül önmagával. A parole -t tartja a változás hordozójának, ugyanakkor ki akarja kapcsolni a nyelvtörténetből a parole tanulmányozását.

Saussure felveti a szinkrónikus és diakrónikus nyelvtudomány elsőbbségének kérdését és a szinkrónikus, leíró nyelvtudomány elsőbbsége mellett dönt. A diakrónikus nyelvtudomány, véleménye szerint, csupán segédtudománya a szinkrónikusnak. Kétségtelen, hogy az élő nyelv megfigyelése sok olyasmire megtanít az anyag korlátlan gazdagsága és a megfigyelés közvetlensége folytán, amit holt nyelvek, régi szövegek tanulmányozása révén soha meg nem tudhatnánk, s így az élő nyelvek elhanyagolása könnyen vezethet olyan "törvények" absztrahálásához, melyek nem felelnek meg a nyelv valóságos természetének, valóságos fejlődésének. Ezt Scserba is hangsúlyozta, aki az élő nyelvek tanulmányozásának szentelte egész munkásságát. /Izv. Ak. Nauk 1945./ Döntő különbség azonban, ha az élő nyelvet abból a célból tanulmányozzuk, hogy életének, tehát fejlődésének törvényeit megértsük, vagy azért, hogy a nyelvet a változástól függetlenül, a synchronia fikcióján keresztül szemléljük.

Saussure a parole és langue, a szinkrónikus és diakrónikus szemlélet merev elválasztásával ugyszólván lehetetlenné tette a nyelvi változás dialektikájának megértését, megmerevítette, rögzítette a nyelvet. Ezzel szorosan összefügg, hogy tudatosan, elvszerűen háttérbe szorítja a történeti szemléletet, bagatelizálja a nyelvi változások, a nyelvfejlődés kérdésének szerepét a nyelvtudomány problematikájában. A hangváltozásról pl. így ír Saussure: "Érdekes lehet a változások okának kutatása, és a hangok tanulmányozása ebben segítséget nyújthat; ez azonban nem lényeges; a nyelvtudomány /science de la langue/ számára elegendő, ha konstataálja a mindenkori változást és számol hatásával". /id. m. 37.1./

Saussure Cours-jainak megjelenése kétségtelenül nagymértékben hozzájárult a modern nyelvek tanulmányozásának előmozdításához, a leíró nyelvtan tudományos tekintélyének növeléséhez. Az élő nyelvek beható tanulmányozásának célja, úgy hiszem, csupán az le-

het, hogy az eddiginél teljesebb képünk legyen a nyelv valóságos természetéről, hogy megértsük működését, hogy megismerjük fejlődésének hajtóerőit. A leíró és történeti szemlélet merev elválasztásával azonban meghiúsította, hogy a mai nyelvek, a mai nyelvállapot tanulmányozása a nyelvtörténet számára, s általában a nyelvfejlődés törvényeinek megismerése szempontjából igazán gyümölcsöző lehessen.

D/ A nyelvtudomány önállósága. Jeltudomány.

Saussure kijelöli a nyelvtudomány egészének helyét is a többi tudomány között. Teszi ezt azért is, mivel a nyelvtudomány főfeladatai egyikének tartja, hogy meghatározza és elhatárolja önmagát.

A nyelvtudomány egyetlen feladata Saussure szerint: "a nyelvet önmagában és önmagáért tanulmányozni". /id. m. 317. 1./ El kell választani a nyelvtudomány tulajdonképeni belső körzetét a külső kerülettől. A történelem, a társadalmi intézmények, sőt a nyelv földrajzi elterjedésének tanulmányozása a külső kerülethez tartozik. Szembeszáll azokkal, akik az ilyen kérdéseket elválaszthatatlannak tartják a nyelvtudomány sajátos problémáitól. Szerinte a külsődleges, felületi jelenségek tanulmányozása nagyon termékeny lehet. "Helytelen azonban azt állítani, hogy a nyelv belső szerkezete ezek nélkül meg nem ismerhető". /id. m. 42.1./ Némely nyelvről azt sem tudjuk, kik beszélték, mégis tudományosan foglalkozhatunk vele. /id. m. 31. 1./ Eddig a nyelvet mindig mint valami más jelenség funkcióját kezelték. Ideje, hogy most már a nyelv belső szerkezetével foglalkozzunk.

A nyelv belső és külső fejlődését a tanfolyam alatt egyszer érintettük, amikor a nemzeti nyelv kialakulásával kapcsolatban felmerült a belső változás és a funkcionális változás közötti eltérés kérdése. Megállapodásra nem jutottunk, még alapos megtárgyalásra sem került sor. Szeretném felvetni mindazt, amit a két Saussure-i tétellel kapcsolatban problematikusnak érzek, anélkül, hogy megoldásukra vállalkoznám.

Sztálin elvtárs cikkeiben a nyelvtudomány főfeladataként a nyelv belső szerkezetének tanulmányozását jelöli meg. Ebből azonban korántsem következik az, hogy a nyelvet önmagában kell vizsgálni. "A társadalmon kívül nincs nyelv - írja Sztálin elvtárs - ezért a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv."

Mit jelent a nyelv belső fejlődése? A nyelv nem gymástól független jelek összessége, nem jelkonglomerátum, hanem jelek rendszere. A nyelv rendszer jellegéből folyik, hogy a fejlődése nem az egyes elemek önálló fejlődéséből áll, hanem az elemek állandó kölcsönhatását tételezi fel. Minden elem változása a rendszertől függően jön létre, a rendszer által megszabott keretek között folyik le. Különösen érzékelhetővé válik a nyelv rendszer jellege, ha a kölcsönzéseket, helyesebben a kölcsönzések határait, szélső lehetőségeit vizsgáljuk. A szavak rendszere lazább a nyelvtani szerkezetnél. A nyelv épülete újabb és újabb téglákkal egészül ki. A szó-kölcsönzéseknek ezért általában nincsen akadályja. Bizonyos szófajok kölcsönzése ritkábban következik be, mint másoké. A főneveké gyakoribb, mint az igéké, az igéké gyakoribb, mint a határozóké,

stb. A jövevényt szónak azonban alkalmazkodnia kell az átvevő nyelv hangrendszeréhez, mely a szót saját fonémrendszere alapján konstruálja meg. A magyar nyelv például, mivel a szó fonetikus szerkezete nem ismer mássalhangzótorlódást, szókezdetben a králj szót kerálj, király-lyá változtatja, az ufn. Strange-t mint istrángot vesszük át. A galloromán nyelvjárások néhány északkeleti nyelvjárás kivételével a w-t gu-vel veszik át, mivel ez állott fonémrendszerükben a germán hanghoz viszonylag legközelebb, pl. germán warra, francia guerre, waidenjan, francia gagner. Tanulságos ebből a szempontból E. Polivanov cikke, aki rámutat arra, hogy a beszélő nemcsak ejteni, de meghallani sem képes az idegen nyelv fonémjei közül azokat, melyek anyanyelvéből hiányzanak és öntudatlanul anyanyelvének egyik vagy másik fonémjével helyettesíti őket. A hallott hangsort tehát másképp, anyanyelvének hangrendszere alapján értelmezi, tagolja. /La perception des sons d'une langue étrangère - Travaux 4. 1931./ A koreai nyelv például nem ismer s+cons szókezdetet. Következésképpen az orosz sztarik, szkazal /s/ hangját meg sem hallja és /tar'ik/, /kazal/-t mond helyette. Nem ejtési, hanem preceptív nehézségről van szó gyakran még olyan esetben is, amikor az idegen szó átvételénél egy hanggal ki egészül. Az európai dráma szó két formában használatos a japánban: /dorama/ és /dzurama/. Dr-szókezdetet a japán nem ismer. A japánban nem ismeretes mássalhangzótorlódás esetében a sz átvételénél u-val vagy i-vel egészül ki. Mivel azonban a japánban /egy du: džu hangváltozás következtében/ a du hangkapcsolat is ismeretlen, a dr-t du-val vagy džu-val veszik át. Hogy fonológiai és nem organo-genetikus nehézségekről van szó, azt az mutatja, hogy a japán átlagos beszélő - amint azt E. Polivanov kifejti - nem is hall különbséget dr- és dur- ill. džur- között. Egy japán, akivel kérdésére közlik, hogy az európainak megfelelő ejtés nem /dzurama/, sem /durama/, hanem drama, így felelt: "Ah, értem, szóval /dorama/." /u.o. 82.1./

Gyakran azonban elkerüli a nyelv a szó tulajdonképeni átvételét és saját szókincséből alakítja ki összetétel vagy jelentésmódosítás segítségével a hiányzó szót. Gondoljunk olyan tükörszavakra, mint a latin conscientia mintájára kialakított német Gewissen és Bewusstsein, a francia impression hatására alakult Eindruck. A latin causa a görög aitia nyomán kialakított filozófiai terminus.

A nyelvtani szerkezet szoros egysége ritkábban tűr el átvételeket, és az átvétel ilyenkor is tükrözés formájában történik, mint az angolban kialakult román típusu genitívus /the house of the father/. Igen ritka egyes hangok átvétele. Látszólagos átvételeknél többnyire az anyanyelv egy hangjának továbbéléséről van szó egy idegen nyelv felvétele után, mint a kelta xt a franciában. Hogy a gallorománban ismeretlen szókezdő h germán hatásra felbukkant egyes szavakban, az alighanem összefügg azzal, hogy a szókezdő hehezet, mint affektív jelenség, nem ismeretlen olyan nyelvekben sem, melyek h- fonémet nem ismernek. /Nem tartozik a hangkölcsonzés körébe az anyanyelv teljes hangrendszerének módosulása hosszantartó kétnyelvűség hatására. Pl. a kanadai francia nyelvre az angol/.

A nyelvszerkezet által körülhatárolt fejlődésre kell gondolnunk - úgy hiszem, - amikor a rendszer belső fejlődéséről beszélünk. Nem jelenti azonban a belső fejlődés azt, hogy a nyelv

változásai függetlenek az emberek tudatától és a tudatot formáló társadalomtól. Minden társadalmi jelenség függ a társadalomtól, függ a történelemtől. Nem minden társadalmi jelenség felépítmény azonban. Eppen Sztálin elvtárs fejtegetései világítottak rá arra, hogy a társadalmi jelenségek nem oszthatók két csoportra, nem tartoznak szükségképpen vagy az alap vagy a felépítmény kategóriájába. A nyelv sem felépítmény, de társadalmi jelenség. Nem szűnik meg és nem születik ujja az alapok változásával. Nincsen rabszolgavarró és hűbéri mondatszerkesztés, de valószínű, hogy a nyelvtani rendszer, mely a gondolkodás elvonatkoztató munkájának eredménye, a gondolkodás fejlődésével lényegében párhuzamosan változik, fejlődik és kétségtelen, hogy a nyelvtani rendszerben bekövetkező változások az emberek tudatában bekövetkezett változások tükröződései. /ezes lélektanilag motiváltak./ A nyelv belső strukturája és egy traktort belső szerkezete között lényeges különbség van tehát. A traktort megépítették és ettől fogva /esetleges újabb átalakításáig/ szerkezete egyformán, külső tényezőktől lényegében függetlenül működik. Belső törvényszerűségei a mechanikai törvények. A gépésznek ezeket a mechanikai törvényeket kell elsajátítania, a gép szerkezetét kell ismernie csupán ahhoz, hogy a gépet vezetni tudja. Ezzel szemben a nyelv a gondolat közvetlen valósága, gyakorlati valóságos tudat. A nyelv belső törvényszerűségei nem a tudattól független törvényszerűségek, nem a nyelv materiájának, nem a levegőrészecskék mozgásának törvényszerűségei, hanem a beszédszerveket mozgató, a kényszerítő formáló tudat törvényszerűségei. A tudat azonban nem állandó. Gondolkodásunk fejlődik, és ez a változás, ez a fejlődés összefügg a társadalom fejlődésével, /ha nem is része a gondolkodás a felépítménynek, miként az ideológia az, amint ezt a marxisták hitték, többek között magam is./

A nyelv belső törvényszerűségeit - úgy gondolom - nem lehet célnünk a tudattól, a gondolkodás, a társadalom fejlődésétől függetlenül, ettől tudatosan, mereven elválasztva vizsgálni, ahogyan ezt Saussure kívánja. Előfordul, és nem is ritkán fordul elő, hogy tényanyag vagy ismereteink hiányossága folytán a nyelvet, a gyakorlati tudatot a gondolkodástól, a társadalomtól függetlenül tesszük vizsgálat tárgyává. Ez azonban csak kényszerűségből, és nem elvi megfontolásból történhet.

A pszichológiai és társadalmi, történelmi faktor számbavétele a nyelvtudomány egyes szektoraiban nem egyenlő mértékben lehetséges és nélkülözhetetlen. A hangfejlődés rekonstruálásánál nem szoktuk általában figyelembe venni, s a hangrendszer fejlődése enélkül is nagy vonalakban rekonstruálható. Hiba lenne eleve abból kiindulni, hogy a fonáció, a hangváltozás a tudattól függetlenül lezajló folyamat, melyet az emberen kívülálló fizikai tényezők vagy a tudattól független biológiai tényezők irányítanak. Az újabban megfigyelt a jelenben lezajló hangváltozások általában ennek ellenkezőjét látszanak bizonyítani s a lélektani és társadalmi tényezők szerepére utalnak. ¹⁰ Magam is ezt tapasztaltam a francia szó- és mondathangsúly módosulásával kapcsolatban, melynek elindítója az affektív beszéd volt. I. Jordan hasonló okokra vezet vissza egyes román szókettős hangsúlyozásmódját. Az affektív ejtés általánosulásával, rögződésével magyarázza spurcat szóeleji hangsúlyát 'ördög, pogány, eretnek' értelemben, szemben spurcát 'piszkos' hagyományos hangsúlyával szemben /v.ö. latin spurcare 'verunreinigen' W. Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch/. Az alapszó affektív használata okozta I. Jordan szerint a hangsúly előretolódását, mely bizonyos, az affektív használatára jellemző értelemben rögző-

dött. Fenti hibát követték el elméletben vagy gyakorlatban a neo-grammatikus nyelvészek; ez a felfogás és ez a gyakorlat megkönnyítette és meggyorsította ugyan a nyelvtörténészek munkáját, de nem alkalmas a bonyolultabb esetek megoldására és a hangfejlődés valóságos menetének megértésére. Utalni szeretnék csupán a latin *e* hang sorsára a XVI. századbeli francia nyelvben, amikor is három variáns küzdött egymással, az *ue*, mely a grammatikusok tanúsága szerint különösen a párizsi burzsoázia ejtésére volt jellemző, /Thurot, De la pron. fr. I. 376./ az *e*, melyet az udvarban ejtettek normann hatásra, és az inkább népies *ua*, /mely muló divat lehetett egy darabig az udvarnál is/. Csak szavankint lehet követni ezeknek a harcát. Kiegyenlítődés nem jött létre a mai napig sem. Lehetetlen ezt a változást a szavak jelentésének, milieujének, a társadalmi faktoroknak figyelmen kívül hagyásával megtárgyalni.

A nyelvtani szerkezet változásának, fejlődésének megértésétől már nem tekinthetünk el olyan könnyen, mint ahogyan el szoktunk tekinteni az egyes hangváltozás okának megértésétől. Ezzel lemondanánk a gondolkodás fejlődésének tanulmányozásáról és nem lenne biztosítva formális megállapításaink helyessége sem.

A neogrammatikus Kalepky a coffret renaissance vagy ses yeux couleur de tabac tipust a la maison portant le n°44. tipussal közös nevezőre vonja. Spitzer rámutat a kettő alapvető különbségére. Míg az utóbbi hagyományos, normatív, érzelmi színeződéstől mentes forma, előbbi modern, affektív forma, mely a kereskedelmi és üzleti életben keletkezett és használata /öntudatlanul, de a kifejezés jelentésárnyalatán érezhető módon/ a kitöltött kérdőíveket evokálja:

<u>tárgy:</u>	<u>neme:</u>	<u>színe:</u>
yeux coffret	----- renaissance	tabac -----

Példák sorozatával világítja meg a forma kialakulását, köznyelvivé, vagy irodalmivá válását. Enélkül a változás, az új forma keletkezése és elterjedése érthetetlen maradna számunkra. Bajos lenne megérteni, hogy miért bizonyos jelentésű igék váltak a jövőidőt kifejező segédigékké különböző nyelvek analitikus futurumában, miért nem mások, ha a jövő-idő szemléletével, a tudat kérdéseivel nem foglalkozunk. 11 Elmondhatjuk ezt a szórend, a szórendi változások, általában a mondatban bármely területével kapcsolatban.

A szókincs tanulmányozásánál szótörténeti kutatásban világos, hogy a jelentés és a jelentés fejlődését meghatározó körülmények ismerete feltétlenül, minden esetben szükséges. Saussure szerint a nyelv külső és belső kerületének éles elhatárolása a szókincs esetében is lehetséges és szükséges. Hiszen a szókölcsonzés - melyre hivatkozni lehetne - nem feltétlenül szükséges jelenség, - írja - másrészt a kölcsönzó nem mint kölcsönzó jön tekintetbe, amikor egy rendszer keretén belül tanulmányozzuk. Ez azt jelenti, hogy az átvétel ténye magában nem képezi nyelvtudományi vizsgálat tárgyát, továbbá, hogy a rendszeren belül a szó jelentése, jelentésének változása önmagában, a tárgyi és társadalmi tények teljes elhanyagolása mellett is, vagy csak így vizsgálható. Erre a tudományos gyakorlat teljes mértékben rácsífol. Ha

a nyelvtörténészek szavak történetének tanulmányozásánál elveket követnének, szavak és kifejezések nagyrésze megmagyarázatlan maradna. Ki értene meg, miért hívják kikosarazásnak az udvarló elutasítását, ha nem tudna arról a népszokásról, mikor a leány virággal díszített vagy üres, zeneketlen kosarat küld kérőjének. Nem értjük meg a tönkremenés kifejezést sem, ha nem tudjuk, hogy a hajósok nyelvéből vonták el és eredetileg a dunai hajó futott vagy ment /fa/-tönkre. /Kertész M., Szokásmondások. 66. és 181.l./ I. Iordan a dedita nevű növény nevét helyesen vezette vissza a szláv dedu 'öreg ember'-re. De helytelenül azzal magyarázta a névadást, hogy tréfásan keresztelte el így a nép, mivel legkorábban virágzik tavasszal. L. Spitzer rámutatott, hogy a növény fehér, gyapjas termésének köszönheti a nevét és ezt más nyelvekből vett példákkal is alátámasztotta. 12 Schuchardt céltudatosan szembeszegezi az egyoldalúan a hangtörvényekre építő etimológiával a jelentésfejlődést és ennek tárgyi, történelmi háttérét előtérbe helyező szófejtő módszerrel. Schuchardt a nyelv tanulmányozásával egyidőben elmélyedt az illető nép irodalmának, néprajzának tanulmányozásában. "Romában Passatellát táncoltam, Sevillában a Cantés flamencos szépségeibe mélyedtem, megtanultam a Petenerat énekelni és a Seguidillat táncolni" - írja. /Sch. Brevier, 429.l./ "Módszerének példája a francia trouver 'találni' szó etimológiája. A szót általában egy latin tropare igéből származtatták, melyről Voretzsch azt mondta, hogy azt ugyan nem tudja, hogy ez a tropare mit jelentett, de a trouver tökéletesen levezethető belőle. /Einf. i.d. Studium d. altfö. Spr. 164.l./ Schuchardt Diez etimológiájához nyult vissza, aki turbare-ből származtatta. Miután halászattal foglalkozó szakkönyvek egész seregét áttanulmányozta, arra a megállapításra jutott, hogy a francia trouver valóban a turbare-ből származik. Eleinte halászati műszó volt és 'vizet felkavarni halfogáshoz' értelemben használták, később 'halat fogni' majd végül 'fogni, találni' értelemben. /Sber. d.W.A.W. Phil.Hist. Kl. 138. I.2./ M.L. Wagner néprajzi vonatkozásokban gazdag Das ländische Leben in Sardinien im Spiegel seiner Sprache című munkájában foglalkozik Schuchardt etimológiájával és meggyőződött róla a szó korábbi jelentésének maradványai alapján, hogy ez a magyarázat helyes volt. A szárdban a trubar ige ma is azt jelenti, hogy halakat a víz keverésével hálóbába vagy kosárba terelni. A csillét kutyá-nak vagy hund-nak hívják a bányász nyelvben. A kifejezés helyes megfejtése Hegedűl L.-nak köszönhető, aki a bányászat történetében keresve a magyarázatát, rámutatott arra, hogy eredetileg kutyák hátán lévő kecskebőr zsákba rakta a bányász a kitermelt ércet, és a kutyának, a segítőtársnak a neve így ragadt rá a csillére, mely későbbi időpontban került be a tárnába. /MNy. XLVII./ A kellő tárgyi ismeret híján a német bányásznyelvben élő Hund 'csille' szót Grimm szótára elváltasztja a Hund 'kutya' szótól és a magyar hintó szóból vezeti le.

Hogyan értjük meg a történelem tanulmányozása, mégpedig a történelmi materializmus alapján történő tanulmányozása nélkül, miért módosult meghatározott irányban, több nyelvben is a paraszt szó jelentése /v.ö. fr. vilain lat. villanus 'tanyai lakos'/, miért a 'szenvedés'-t 'kin'-t jelentő szavakból fejlődött ki a "munka" szó az osztálytársadalmakban, amint ezt a magyar munka, mely szláv kölcsönszó és az átadó nyelvben 'szenvedés'-t jelentett, a német Arbeit, mely az öfelnémetben 'szenvedés'-t és 'munká'-t jelent egyszerre és eredeti jelentése a germán nyelvekben a 'szenvedés' volt, a francia travail a vulgáris latin tripalium-ból származik, mely kínzószerszám volt.

Érthető, hogy a strukturalista nyelvészek, akik csupán a rendszert, a formát tartják szem előtt, a jelentés tárgyi vonatkozásainak elha-

nyagolásával, alig foglalkoznak szótörténettel,
vagy szemantikával.

A nyelv belső és külső kerületének elválasztásában a marxista nyelvészek nem követhetik Saussure-t. Nem választhatjuk el eleve és elvszerűen a fonációt a jelentéstől, a jelentést a gondolkodástól, a gondolkodást a társadalom történetétől. Helyes az, hogy a nyelv egészének figyelembevételével, a rendszeren belül és nem ebből önkényesen kiragadva kell tárgyalni a nyelvi jelenségeket. Nem mentesíti azonban a nyelvészt a rendszer tanulmányozása a tudat és a társadalom történetének tanulmányozásától, mert ettől a rendszer fejlődése elválaszthatatlan.

Elhamarkodott módon, formális hasonlóságok alapján kapcsolatot keresni nyelvi formák és tudatformák, nyelvi jelenségek és társadalmi jelenségek között súlyosan tudománytalan, éppen olyan tudománytalan, mintha "egynemű" jelenségek /"tisztá"nyelvi jelenségek/ között hoznánk létre önkényes kapcsolatokat. Erre kétségtelenül igen nagy a kisértés, mert a tényleges kapcsolatok feltárása többnyire igen bonyolult feladat, és az esetek jó részében mai ismereteink mellett megoldhatatlan. Mindez nem jogosít fel azonban arra, hogy a helyes dialektikus materialista módszert a nyelvtudományban idealista módszerekkel cseréljük fel.

Szóba került az eddigi előadások folyamán a belső fejlődés és a funkcionális változás elhatárolásának kérdése is. Az előadók helyesen mutattak rá, hogy a nemzeti nyelvvé válás funkcionális jellegű változás. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy ez a funkcionális változás hatással van a nyelv belső fejlődésére, a kiejtés és szavak megőrzésére. Hatással lehet a nyelv fejlődésére olyan, a belső fejlődéstől függetlenül előálló körülmény is, mint az írásbeliség bevezetése, az irodalom kifejlődése, terjedése is. Hatással van pl. az irodalom a szókincs fejlődésére, amennyiben megkönnyíti a régi, részben már kihalt szavak fellelvenítését. Hatással van a mondat szerkezetre, csiszoltabb, bonyolultabb szerkesztési módok kifejlesztésével. Hatással van a hangállományra az írásképzésen keresztül. Gondoljunk a francia szóvégi mássalhangzók részbeni restaurációjára, a liaison és labilis ∂ tartós fennmaradására, stb. A valóban külső, funkcionális változások sem választhatók tehát el teljesen a nyelv belső fejlődésétől.

Összegezve az eddigieket: Saussure elve a nyelvtudomány önállóságáról, értve ezalatt a lélektani és társadalmi faktorok szándékos elhanyagolását, helytelen. A nyelvtudomány önálló tudomány, amennyiben kutatásának önálló tárgya van és e tárgy tanulmányozására sajátos módszereket alakított ki, nem önálló azonban a szó Saussure-i értelmében.

Felvethető ezzel szemben, hogy Saussure sem izolálja teljesen a nyelvtudományt, belehelyezi egy másik tudomány, a jel tudomány kereteibe, mely a társadalom minden jelenségével foglalkozik úgy szólván. Laziczius Gy. fel is veti a kérdést: nem veszélyeztet-e a szemantológia /az általános jel tudomány/ a nyelvtudomány önállóságát. Erre azonban tagadólag válaszol. A jelenben nem veszélyeztet egy nem létező tudomány - írja. "A jövő tekintetében sincs aggodalomra ok - teszi hozzá. Keretei a nyelvi rendszerek

vizsgálatából nyert eredményekkel fognak feltöltődni". /Általános nyelvészet - Alapelvek és módszertani kérdések - 1942. 72.1./ "Nem a többi társadalomtudomány eredményeit kell tehát a nyelvtudomány számára hasznosítani, hanem egy negatív elemekből álló, semlegesített, légüres térben elképzelt nyelvi jelrendszer tanulmányozása hozzásegít ahhoz, hogy az erkölcsöket és szokásokat, stb. jelszerűen szemléljük". /u.o. 21.1./ Azaz a nyelvtudomány ilyenmódon "önállóságát megőrizve" hozzásegítheti a burzsoá filozófiát az empirio-kriticista hieroglifa-elmélet építéséhez, kiszélesítéséhez. Nem kétséges tehát Saussure felelőssége a mai reakciós neoszemantikus irányzatokkal szemben.

Mit mondhatunk Saussure elméletének sarkalatos tételéről?

Saussure rendkívül világosan és szemléletesen ír alapvető nyelvtudományi kérdésekről, élesen körülhatárolva a jelenségeket /gondoljunk a langue és parole, a diakronikus és szinkronikus szempont körvonalozására/. Nem egy ponton meghaladta a neogrammatikus elméleteket, hozzájárult ezzel a neo-grammatikus történeti módszer hiányosságainak, ferdeségeinek kiküszöböléséhez. Rámutatott a nyelv olyan alapvető és addigelé ki nem domborított tulajdonságára, mint a nyelv rendszer jellegére. Ezzel és a leíró nyelvészet tudománnyá emelésével utat nyitott a nyelvi szerkezet behatóbb tanulmányozása felé. Károsan hatott azonban a kutatásra a langue és parole, a szinkronikus és diakronikus szempont merev elválasztása, ami a nyelvfejlődés mechanizmusának tanulmányozását eleve megnehezíti, végül a nyelvi elemek negatív jellegéről és a nyelvtudomány helytelenül értelmezett önállóságáról szóló tanítás.

Saussure elméletének pozitív és negatív oldalát tükrözi az a hatás, melyet a modern nyelvtudományra gyakorolt. Az u.n. francia stilisztikai iskola, melyet Saussure tanítványai alakítottak ki, s a leíró nyelvészeti, mondattani, szemantikai kutatások általában, kétségtelenül lényegesen gazdagították azt a meglehetősen vázlatos képet, melyet az összehasonlító-történeti módszer adott a nyelvről. Ugyancsak Saussure tanításaiból nőtt ki ugyanakkor a strukturalista irányzat, mely Saussure tanításainak negatív elemein épül, a nyelvtudomány önállóságát hangsúlyozza elsősorban. "A nyelvi tényeket más nyelvi tényekkel kell magyarázni nem pedig heterogén tényekkel. Elemi vagy legalábbis egyszerűbb nyelvi tényekre kell visszavezetni őket. Társadalmi tényezőkkel magyarázni módszertani hiba". /J. Kurylowicz, Le sens des mutations consonantiques-Lingua I./ 84.1./ Azokkal a nyelvészekkel szemben, akik utalnak a diakronikus és szinkronikus szempont merev elválasztásának keresztülvihetetlenségére és helytelenségére, /W. Wartburg - R. Jakobson, Prinzipien d. hist. Phonologie - Travaux 4. 266.1./ a strukturalista nyelvészek hangsúlyozzák, hogy a kettő elválasztása "teljes mérvű /abszolút/ kell, hogy legyen és semmi kompromisszumot nem tűr". /L. Hjelmslev, Principes de grammaire générale - 47.1./ A nyelv anyagtalanság jellegéről szóló tanítás is előkelő szerepet tölt be a strukturalista nyelvtudományban. Az anyagtalanság, a légiesség felé való vonzódás a strukturalizmus egyik alapvonása. Hjelmslev hamis posztulátumnak nevezi azt az elgondolást, mely szerint hang nélkül nincsen nyelv. "A nyelvet elképzelhetjük beszédhangok nélkül, csupán az ellenkezőjét nem". 13 Saussure jeldefinícióján, a nyelvtudomány önállóságáról, öncélúságáról szóló tanításon alapul a fogalmak kirekesztése a nyelvből, mellyel többek között Hjelmslevnél találkozunk.

Hjelmslev a nyelvtan felépítése egyik alapelvének tekinti, hogy "a tisztán belső gondolat /idéé/, a tulajdonképeni pszichológiai gon-

dolat, azaz a fogalom, mint olyan, nem érinti a nyelvtant, teljesen rajta kívül áll". /Hjelmslev, id. m. 27.1./ "A grammatikai kategóriák csak formálisak lehetnek, nem csoportosíthatók jelentés szerint. Semmivel sem indokoltabb megkülönböztetni a cselekvést jelentő szavakat, mint a fekete vagy feketés tárgyakat jelentőket." /id. m. 29.1./ "Azt hisszük, hogy a formához való visszatérés egy régóta halódó tudománynak adja vissza az életet". /id. m. 31.1./

Azt hiszem, ma már bátran kijelenthetjük, hogy Hjelmslev optimizmusa nem igazolódott. A strukturalizmus semmiképpen sem hozta meg a várt megújulást. Metafizikus, antievolucionista elméletei bénítólag hatnak a nyelvtudományi kutatásra. Amikor Saussure tanításainak jelentőségét mérlegeljük, azt hiszem, erről sem szabad megfeledkeznünk.

Vétkes dolog lenne lemondani azokról a nyelvelméleti vívmányokról, melyeket Saussure-nek köszönhetünk. Vigyáznunk kell azonban, hogy ezekkel együtt ne vegyük magunkra a rendszer béklyóit.

J e g y z e t e k .

1. A görög filozófusok számára elsősorban nem nyelvi kérdésről volt itt szó, hanem ismeretelméleti kérdésről: arról, hogy a világ megismerhető-e, tükrözi-e a nyelv a valóságot. Valóságot takar-e a szó, megismerhető-e a valóság a szón keresztül. A szofisták erre a kérdésre tagadólag feleltek, ahogyan tagadták az erkölcs és az igazság valódiságát is, hasonlóképpen konvenciót, térben és időben önkényesen változó kategóriát látva ezekben.
2. A zérus-morfémről Saussure a már 21 éves korában, 1887-ben publikált Mémoires sur les voyelles de langues indoeuropéennes c. tanulmányában említést tesz. Azóta a nyelvtudomány könincsévé vált. Strukturalista nyelvészek kettőszérus-morfémekkel is dolgoznak, így H. Frei, Zéro, vide et intermittant: Z.f. Phonetik 1950. 3/4. Laziczius Gyula homonym morfémekről ír a fagy ige és fagy főnév esetében. /Általános nyelvészet 37.1./
3. i.m. 31.1. Saussure tehát három fogalmat különböztet meg: a LANGUE /nyelv/ és PAROLE /beszéd/ mellett mintegy a kettő öszegeként a LANGAGE szót.
4. i.m. 131.1. A nyelvi törvényszerűség Saussure azerint ezért nem is törvény, a szó igazi értelmében. Hiszen törvény általános és parancsoló.
5. Id. E. Petrovici akadémikus referátumát, melyet a Román Népköztársaság Akadémiájának bukaresti márciusi tudományos ülészakán tartott: Invatatura lui I.V. Stalin cu privire la stiinta limbii. Bucarest, 1951.
6. Itt világos, hogy nem a haladó tudomány hangját halljuk. Jól tudjuk, melyik osztálynak érdeke a jelenlegi gazdasági rendszer időtlenítése, a munka és bér viszonyának kikapcsolása a történelmi perspektívából.

7. Steinitz, Geschichte des ostjakischen Vokalismus 1950. Einar Haugen, First grammatical treatise of the earliest germanic phonology: Language Monograph No. 25., Novák, La phonologie historique romane: Charisteria G. Mathesio ... oblata.
8. A legalaposabb kísérlet erre A.G. Handricourt és A.G. Juilland Essai pour une histoire structurale du phonetisme francais. 1949. Számos hasonló kísérlettel találkozhatunk a Travaux du cercle linguistique de Prague kötetiben.
9. Salvedra de Grave, Sur une double accentuation: Verh.d.Konink. Ak.Afd.Letterk., Nieuwie Reeks, Deel XXVIII. Afl.1.1928. Bruneau, La diphtongaison des voyelles francaises. Fschr.K, Jaberg, E. Richter, Geschichte der Romanismen I. stb.
- 10.v.ö. Bruneau, La diphtongaison des voyelles francaise: Fschr. Jaberg.
L. Gauchat, L'unité phonetique dans le patois d'une commune: Fschr. Morf. - Gamillscheg, Zur Einwirkung des Affekts auf den Sprachbau: Neuphilologische Monatschrift I.
- 11.E. Lerch, Die Verwendung des romanischen Futurums als Ausdruck eines sittlichen Sollens, 1919., Ch.C.Fries, The Expression of the Future - Language III./1927/ - E.A.Referovskaja, Kategorija vida vo francuzskom glagole. Izv.Ak.Nauk. 1948/7. 445-467. - Hlebnyikova P.B.: Glagoli should : would v szovremennom agnlij-szkom jezike: Inosztrannije jaziki v skole, 1951/3.
- 12.Jordan szófejtése: Archiva XXIX./1922/ 431. és k.
Tévedésére J. Jordan maga mutatott rá. V.ö. An introduction to Romance Linguistics, 1937. 64.1.
Spitzer helyesbitése: Dacoromania III/1923/ 649.1.
- 13.Über die Beziehungen der Phonetik zur Sprachwissenschaft: Archiv für vergleichende Phonetik II /1938/ - Ugyanigy ir L. Bloomfield Language c. munkájában /1934/ 128.1.